

УДК 130.2 : 316.454.52

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2025215>

ORCID 0000-0003-3712-3728

КОНЦЕПЦІЯ ДІАЛОГУ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІРИ

Богдана Бергсма

У статті розглядаються питання, пов'язані з трактуванням поняття «концепція діалогу», та проблеми формування культури професійного спілкування майбутніх фахівців. Розглянуто діалог як основну характеристику якості професійного спілкування; з'ясовано, що феномен діалогу був і залишається предметом вивчення філософів, культурологів, лінгвістів, літературознавців, мистецтвознавців, соціологів, психологів, педагогів, які досліджували різні його аспекти: як загальнолюдську реальність, форму людської свідомості та самосвідомості; як наукові основи діалогу та діалогічності мислення; як рольову діалогічну взаємодію у комунікації; психологічні чинники діалогу; як діалог у педагогічному спілкуванні; особливості, структуру, функції діалогу тощо. Для уточнення поняття «культура діалогу» у сфері педагогіки виокремлено його провідні концепції діалогу; базовими для розвитку культури діалогу у педагогіці визначено концепції діалогу М. Бахтіна і М. Бубера, на які спираються практично всі сучасні дослідники діалогу, онтологічні за своєю сутністю. Концепцію Г. Ковальова, згідно з якою діалог є загальним принципом оптимальної організації й управління на всіх рівнях організації і розвитку життєдіяльності на Землі від біологічного рівня до соціального та особистісного, потрактовано як засіб становлення мислення і свідомості та виховання у людей почуття відповідальності за долю усього світу. Підкреслено значення наукової позиції М. Кларіна стосовно розуміння діалогу в контексті спільної навчальної діяльності вчителів і учнів як важливого складника навчального процесу, як форми педагогічної взаємодії в умовах навчальної ситуації, у ході якої проходить інформаційний обмін, взаємний вплив і регулювання відносин. Як підсумок, діалог тлумачено через поєднання різних смислів, у якому формується орієнтація розуму на взаєморозуміння, але завжди мають існувати певні розбіжності між його учасниками, котрі спричиняють існування такого типу культури, що поєднує неповторність та універсальність.

Ключові слова: *культура професійного спілкування, діалогізація педагогічного процесу, інтелектуальна співпраця.*

Суть діалогу або діалогічного дослідження полягає в тому, що «друга» сторона діалогу, культура минулого або просто культура «інша» виступають «на рівних», а не лише як матеріал, що підлягає і науковій обробці. Такий діалог, певна річ, іде на користь кожному з його учасників [3].

Динамічність, мобільність, гострий дефіцит часу, притаманні сучасному етапу розвитку суспільства, практично не залишають місця для довгих монологів. Монологічне спілкування, що не має на меті врахування позиції опонента, все більше витісняється діалогічним – навіть із таких звичних і традиційних сфер свого застосування як виробничі наради, звіти тощо. Тому **мета** статті – розглянути діалог як основну характеристику якості професійного спілкування майбутніх фахівців.

© Б. Бергсма, 2018

Феномен діалогу був і залишається предметом вивчення філософів, культурологів, лінгвістів, літературознавців, мистецтвознавців, соціологів, психологів, педагогів, які досліджували різні його аспекти: як загальнолюдську реальність, форму людської свідомості та самосвідомості (М. Бахтін, М. Бубер та ін.); природу діалогу та діалогічність мислення (В. Біблер, Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Соколов та ін.); рольову діалогічну взаємодію у комунікації (А. Добрович, В. М'ясищев, Я. Яноушек та ін.); психологічні аспекти діалогу (О. Бодальов, К. Роджерс, та ін.); діалог у педагогічному спілкуванні (Г. Балл, І. Глазкова, Л. Зазуліна, В. Кан-Калик, Г. Ковальов, О. Киричук, С. Копилов, В. Семиченко та ін.); особливості, структуру, функції діалогу (М. Бахтін, М. Біблер, В. Кучинський та ін.).

Прагнучи досягти максимальної виразності та зменшити можливість неадекватного сприйняття, мислителі досить часто викладають свої міркування саме у формі діалогу. Взірці текстів, побудованих методом діалогічних роздумів, можна виявити на кожному етапі розвитку культури. Пригадаймо, наприклад, діалоги Платона, Цицерона, солілоквіуми Августина, гуманістичні діалоги, діалоги Гайдегера, тощо. Діалогова модель дає змогу виявити приховані смисли з такою наочністю, якої навряд чи можна досягти іншими засобами викладу матеріалу. Внутрішнім прототипом таких діалогів є діалогічний стиль мислення (на цьому наголошує Л.М. Баткін, аналізуючи італійський гуманістичний діалог).

Визначення діалогу під кутом зору педагогічної науки пропонується в «Українському педагогічному словнику»: «...форма ліквідації виховних конфліктів шляхом обміну думками сторін і знаходження спільної позиції» [4, с. 96]. Для уточнення поняття «культура діалогу» у сфері педагогіки звернемося до провідних концепцій діалогу. Базовими для розвитку культури діалогу у педагогіці є концепції діалогу М. Бахтіна і М. Бубера, на які спираються практично всі сучасні дослідники діалогу. Обидві концепції онтологічні за своєю сутністю.

В основу діалогічної концепції М. Бахтіна покладена проблема «я – інший», яка конкретизується поняттями «я – для – себе», «я – для – іншого», «інший – для – мене». Розглядаючи творчість Ф. Достоевського, М. Бахтін дійшов до висновку, що існує особлива діалогічна сфера буття людини: «...саме буття людини є найглибшим спілкуванням. Бути означає спілкуватися» [1, с. 201]. За М. Бахтіним, у діалозі відбувається взаємодія різних контекстів, різних точок зору, різних кругозорів, різних експресивно-акцентних систем, різних соціальних «мов». М. Бахтін розглядає діалог як процес взаємодії особистісних сутностей одна з одною. Форми діалогічних відносин можуть бути різними, оскільки різними є форми взаємодії, що відбувається. Діалогічні відносини виникають спонтанно. Передумовою їх утворення М. Бахтін вважає наявність комунікативної інтенції, яку він трактує як установку на «слово»: «Логічні і предметно-змістовні відносини, щоб стати діалогічними... повинні втілитись, стати словом, тобто висловленням, і отримати автора, тобто творця даного висловлення, чию позицію він виражає» [1, с. 212]. «Слово» викликає діалогічну реакцію. За М. Бахтіним, «слово» – це не знакова одиниця, як його розглядають лінгвісти. Для нього «слово» є значно ємнішим, це – висловлення авторської точки зору на певне питання. М. Бахтін виділяє два види діалогу – дистальний (реакції на «сутність справи») і модальний (реакції на ставлення автора до теми). Головним за значенням та переважаючим за частотою вживання він вважає модальний діалог. У зв'язку з цим М. Бахтін наголошував на особистісному аспекті будь-якого висловлення. Стати автором – це означає висловити не просто думку, а і своє ставлення до неї. Власне діалогічна реакція виникає тоді, коли слово сприймається як знак «чужої змістової позиції... тобто, коли ми чуємо в ньому чужий голос» [1, с. 214]. Тому будь-який діалог для М. Бахтіна – це завжди полеміка, це

чергування реакцій опонентів на «голос» один одного: «У прихованій полеміці авторське слово спрямоване на свій предмет, як і всяке інше слово, але при цьому кожне твердження про предмет будується так, щоб, окрім свого предметного сенсу, полемічно вдарити по чужому слову з цієї ж теми, по чужому твердженню про той же предмет» [1, с. 227]. У контексті дослідження культури професійного спілкування у студентів важливою є теза про те, що при наявності двох різних позицій щодо одного предмету (під предметом М. Бахтін розумів ідею, думку) між ними неодмінно виникають діалогічні відносини. Одна діалогічна реакція породжує іншу, запускаючи, за влучним виразом М. Бахтіна, «перпетуум мобіле». Діалог, з його точки зору, є принципово безкінечним, бо він становить собою ланцюжок модальних стимулів партнерів, спрямованих один на одного. Такий діалог є засобом пізнання особистості, а пізнання саме по собі є діалогічним.

Таким чином, М. Бахтін розглядав діалогічні відносини як міжособистісні за своїм психологічним сенсом і як комунікативні за формою висловлення.

Переконливим у поглядах М. Бахтіна є положення про діалогічність існування і життєдіяльності особистості. Вчений вважає, що активність того, хто пізнає, є діалогічною. Діалогічність активності пізнання спирається на діалогічний рух розуміння. Тезу про активність пізнання у вигляді взаємодії особистостей вважаємо ключовою для нашого розуміння культури діалогу як основної характеристики культури професійного спілкування.

Погляди М. Бахтіна у принципових питаннях співпадають з поглядами європейських діалогістів, зокрема, М. Бубера. Проте, на відміну від М. Бахтіна, М. Бубер, який також вважав діалог особливим станом людського існування, відстоював точку зору, що світ людських взаємовідносин є переважно недіалогічним, і що тільки небагатьом людям й дуже рідко вдається досягти справжнього діалогу, а всі інші приречені на невдачу [2]. Успішним є тільки той, хто відмовляється від крайностей у спілкуванні, хто здатен відійти і від індивідуального, і від соціального. Існування людини М. Бубер розглядає як співіснування з іншими людьми. Він розмежує дві сфери: «Я» – «Це», де реалізується ставлення людини до світу, і «Я» – «Ти», де відбувається автентичне буття [3].

Основна ідея концепції діалогу М. Бубера полягає в тому, що «Я» є не субстанцією, а зв'язком, відношенням до «Ти». Завдяки цьому і виконується призначення людини. Дистанція між «Я» й «Ти» і є тим місцем, де реалізується автентичне буття людини [2]. Саме у цій проміжній між двома учасниками діалогу сфері виникають новоутворення, які породжуються спільно, а не одним із партнерів.

М. Бубер пропонує свою класифікацію видів діалогу, яка хоч і спирається подібно класифікації М. Бахтіна на тип реакції партнерів один на одного, проте має зовсім інший вигляд, враховуючи прояв діалогу не тільки у мовленні, але й у мовчанні: «Я знаю три види діалогу: оригінальний (реальний), який може бути втілений як у мовленні, так і у мовчанні, у такому діалозі кожен із його учасників має на увазі іншого або інших у їх дійсному і своєрідному бутті, і, спілкуючись, намагається встановити реальний взаємозв'язок; технічний, викликаний необхідністю об'єктивного взаєморозуміння; і, нарешті, замаскований під діалог монолог, у якому дві або декілька осіб дивним способом говорять між собою, при цьому думаючи, що вони позбавлені нестерпного перебування наодинці з собою» [2, с. 108].

На думку М. Бубера, справжній діалог створює нову концепцію міжлюдського (протиставляється соціальному). Таке відкидання соціального у вигляді соціальних установок і ролей, а визнання тільки міжлюдського як невід'ємної передумови

справжнього діалогу нам здається неправомірним, адже, на наш погляд, міжособистісні стосунки і професійна взаємодія мають розглядатись у соціальному контексті.

Надзвичайно цінною для нашого бачення процесу формування культури професійного спілкування з опорою на культуру діалогу ми вважаємо концепцію Г. Ковальова, згідно з якою діалог є загальним принципом оптимальної організації й управління на всіх рівнях організації і розвитку життєдіяльності на Землі – від біологічного рівня до соціального та особистісного. Повністю поділяємо думку вченого про те, що саме порушення принципу діалогізму, використання монологічних, об'єктних стратегій впливу і породжує найгостріші і найважчі для вирішення проблеми людства. Згідно з поглядами Г. Ковальова, «формування нового мислення («планетарної свідомості») – це становлення мислення і свідомості за сутністю своєю діалогічних, гуманістичних, виховання у людей почуття відповідальності за долю всього світу і всієї планети» [8, с. 43].

Як і М. Бахтін, Г. Ковальов виходить з того, що сутність психічної організації людини є діалогічною. Він вважає, що психологічною умовою реалізації розвиваючої стратегії впливу, найбільш релевантної для суб'єкт-суб'єктного підходу, є діалог. На цю ідею вченого спираємось при визначенні психолого-педагогічних умов формування культури професійного спілкування у студентів, включаючи до них організацію професійної підготовки студентів на діалогічних засадах та залучення студентів до професійної самореалізації у процесі навчального діалогу. Спираючись на тезу про діалогічність внутрішнього світу особистості фахівця, до основних принципів організації професійного діалогічного спілкування відносимо: емоційну і особистісну відкритість партнерів по спілкуванню; психологічну налаштованість на актуальні стани один одного; безоцінність, довіру і щирість висловлення почуттів і станів.

У своїй концепції формування культури професійного спілкування звертаємось до ідеї Г. Ковальова про те, що діалог як форма спілкування – це процес взаєморозвитку партнерів. У стані діалогу дві особистості починають утворювати загальний психологічний простір, створювати єдине емоційне «співіснування» («со – бытие»), в якому вплив (у звичайній, об'єктній, монологічній сутності цього поняття) перестав існувати, поступаючись місцем «психологічній єдності суб'єктів, в якій розгортається творчий процес взаєморозкриття і взаєморозвитку, створюються умови для самовпливу і саморозвитку. Будучи адекватним суб'єкт-суб'єктному характеру самої людської природи, діалог є найбільш релевантним для організації найпродуктивніших і особистісно розвиваючих контактів між людьми» [8, с. 51]. У ідеях Г. Ковальова про інтелектуальну та емоційну єдність партнерів у діалозі знаходимо підтвердження думки про відображення у культурі діалогу відповідних компонентів культури професійного спілкування майбутніх фахівців.

Вагомими для формування і розвитку когнітивно-пізнавального компонента культури професійного спілкування у студентів є погляди Є. Рапацевича, який поділяє підхід Г. Ковальова, визнаючи діалог засобом науково-пізнавальної творчості на підставі того, що діалог виконує декілька функцій: функцію оптимізації наукового пошуку (сприйняття його різнобічності); функцію коригування (взаємне уточнення та виправлення точок зору, що взаємодіють); функцію синтезу (як засіб поєднання взаємодіючих результатів) [9, с. 178].

У подальшому ідеї Є. Рапацевича доповнює концепція В. Горшкової, яка розглядає діалог у якості універсального методу дослідження системи міжсуб'єктних відносин, що розвивається. З цієї позиції дослідниця виділяє наступні функції діалогу: діагностична; перетворююча; прогностична [5, с. 14]. Вона дотримується думки, що діалог «породжений реальним станом сучасного педагогічного процесу і актуалізацією

гуманітарно-діалогічного мислення людини в контексті культури і сучасності» [5, с. 37]. Погоджуючись з тезою про породження діалогу самим педагогічним процесом, концентруємо свою увагу на діалогізації цього процесу при створенні науково-методичної системи формування культури професійного спілкування у студентів.

Прихильники діяльнісного підходу А. Гжегорчик [6] і М. Кларін [7] акцентували діалогічний аспект у вчинках, діях та взаємодії особистостей, що під кутом зору нашого дослідження відіграє значну роль у формуванні операційно-діяльнісного компонента культури професійного спілкування студентів вищих закладів освіти. У поглядах А. Гжегорчика отримала розвиток ідея М. Бахтіна про нескінченність діалогу. На думку А. Гжегорчика, діалог – це «інтеракція, яка триває невизначено довгий час» [6, с. 56].

Автор розглядає діалог цінностей, реалізованих у поведінці, вважаючи, що завжди, особливо у випадку довгострокових дій чи діяльності, цінності, реалізовані одними людьми, обов'язково сприймаються іншими. Теза про взаємодію у мотиваційно-ціннісній сфері, яка відбивається у комунікативній поведінці і професійній діяльності, знаходить відгук у нашому уявленні про взаємозв'язок та взаємовплив мотиваційно-ціннісного і операційно-діяльнісного компонентів культури професійного спілкування майбутніх фахівців. М. Кларін розглядав діалог у контексті спільної навчальної діяльності вчителів і учнів, вважаючи діалог важливим складником навчального процесу. Як бачимо, за останні роки значно зросла увага до використання діалогу у навчанні, де він розглядається як «форма педагогічної взаємодії учителя – учня (учня – учня) в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини» [4, с. 96].

Отже, діалог – це поєднання різних смислів, у якому формується орієнтація розуму на взаєморозуміння. Проте можна також погодитися з Ю. Лотманом у тому, що цілковите взаєморозуміння непродуктивне, завжди мають існувати певні зазори-розбіжності між тими, хто прагне порозуміння. Мабуть, ці розбіжності й спричиняють існування феномену типу культури як певного структурованого цілого, що поєднує неповторність (яку важко й, напевно, непотрібно зрозуміти до кінця) й універсальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Проблема поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Сов. Россия, 1979. – 318 с.
2. Бубер М. Я и ты / Бубер М. – М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.
3. Гатальська С.М. Філософія культури. Підручник. / С.М. Гатальська – К.: Либідь, 2005. – 328 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Горшкова В. В. Проблема субъекта в педагогике / В. В. Горшкова. – Л., 1991. – 142 с.
6. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия / А. Гжегорчик // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 54-64.
7. Кларин М. В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике: автореф. дис... докт. пед. наук: спец. 13.00.01 / М. В. Кларин. – М., 1994. – 40 с.
8. Ковалёв Г. А. Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации / Г. А. Ковалёв. – М., 1987. – 87 с.
9. Современный словарь по педагогике [сост. Е. С. Рапацевич] – Мн.: „Современное слово”, 2001. – 928 с.

REFERENCES

1. Bakhtin M. M. Problema poetiki Dostoevskogo [The problem of Dostoevsky's poetry] / M. M. Bakhtin. – M.: Sov. Rossiya, 1979. – 318 s.

2. Buber M. Ya i ty [Me and you] / Buber M. – М.: Vysshaya shkola, 1993. – 175 s.
3. Hatal'ska S.M. Filosofiia kultury [Philosophy of culture]. Pidruchnyk. / S.M.Hatal'ska – К.: Lybid, 2005. – 328 s.
4. Honcharenko S. U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary] / S. U. Honcharenko. – Kyiv: Lybid, 1997. – 376 s.
5. Gorshkova V. V. Problema sub"ekta v pedagogike [Subject problem in pedagogy] / V. V. Gorshkova. – L., 1991. – 142 s.
6. Grzhegorchik A. Dukhovnaya kommunikatsiya v svete ideala nenasiliya [Spiritual communication in the light of the ideal of non-violence] / A. Grzhegorchik // Voprosy filosofii. – 1992. – №3. – S. 54-64.
7. Klarin M. V. Innovatsionnye modeli uchebnogo protsessa v sovremennoy zarubezhnoy pedagogike [Innovative models of the educational process in modern foreign pedagogy]: avtoref. dis... dokt. ped. nauk: spets. 13.00.01 / M. V. Klarin. – М., 1994. – 40 s.
8. Kovalev G. A. Obshchenie i dialog v praktike obucheniya, vospitaniya i psikhologicheskoy konsultatsii [Communication and dialogue in the practice of training, education and psychological counseling] / G. A. Kovalev. – М., 1987. – 87 s.
9. Sovremennyy slovar po pedagogike [Modern Pedagogy Dictionary] [cost. Ye. S. Rapatsevich] – Мн.: „Sovremennoe slovo”, 2001. – 928 s.

BERGSMA B.

THE CONCEPT OF A DIALOGUE: SOCIO-CULTURAL AND COMMUNICATIVE ASPECTS

The article deals with the issues related to the interpretation of the concept of "the concept of dialogue", and the problem of creating a culture of professional communication of future professionals. The dialogue as the main characteristic of the quality of professional communication is considered; it became clear that the phenomenon of a dialogue was and remains the subject of study of philosophers, culturologists, linguists, literary critics, art historians, sociologists, psychologists, and teachers, who studied various aspects of it: as the universal human reality, the form of human consciousness and self-awareness; as the scientific basis of dialogue and dialogic thinking; as a role dialogue dialog in communication; psychological factors of dialogue; as a dialogue in pedagogical communication; features, structure, dialogue functions, etc. To clarify the concept of "culture of dialogue" in the field of pedagogy, its main concepts of dialogue are singled out; the basic concepts for the development of the culture of dialogue in pedagogy have been defined the concept of the dialogue of M. Bakhtin and M. Buber, which are based on almost all modern researchers of dialogue, are ontological in their essence. The concept of G. Kovalyov, according to which dialogue is the general principle of optimal organization and management at all levels of organization and development of life on the Earth from the biological level to social and personal, is taught as a means of formation of thinking and consciousness and education of people a sense of responsibility for the fate of the whole world . The importance of M. Clarin's scientific position in understanding the dialogue in the context of the joint educational activity of teachers and students as an important component of the educational process, as forms of pedagogical interaction in the conditions of the educational situation, during which information exchange, mutual influence and regulation of relations take place, are emphasized. As a result, the dialogue is interpreted through a combination of different meanings, in which the orientation of reason is formed on mutual understanding, but there must always be certain differences between its participants, which cause the existence of such a type of culture that combines uniqueness and universality.

Key words: culture of professional communication, dialogue of pedagogical process, intellectual cooperation

Надійшла до редакції 25.01.2018 р.